

อภัยนุราช : บทละครนอก วรรณกรรมการละครที่ทรงคุณค่า

นันทา ขุนภักดี*

กรมศิลปากร (๒๕๒๘ : หน้าคำนำ) กล่าวว่า "อภัยนุราชเป็นบทละครสั้น ๆ ขนาด ๑ เล่ม สมุดไทย ที่อ่านแล้วให้ความเพลิดเพลินสนุกสนาน" แสดงว่า บทละครเรื่องนี้ น่าจะมีความไพเราะ จึงสามารถทำให้ผู้อ่าน เกิดความเพลิดเพลินได้ อีกทั้งบทละครเรื่องนี้คงจะมีวิธีการผูกเรื่องที่ น่าสนใจ การดำเนินเรื่องที่รวดเร็ว กระชับ และตลกขบขัน การใช้ถ้อยคำภาษาและการแสดงกิริยาท่าทีของตัวละครเป็นแบบชาวบ้านสมลักษณะบทละคร นอกทั่วไป ตลอดจนมีวิธีการจบเรื่องอย่างมีความสุข จึงสามารถทำให้ผู้อ่านเกิดความสนุกสนานได้

ประเด็นที่ว่า บทละครเรื่องนี้ น่าจะมีความไพเราะนั้น ก็ดั่งเป็นที่ทราบกันดีว่า เคยมีนักปราชญ์และผู้รู้ บางท่านกล่าวว่า "กลอนในเรื่องอภัยนุราชไม่ดี" แม้ เป็ลื่อง ณ นคร (ก, จดหมาย) ผู้เชี่ยวชาญงานสุนทรภู่ ซึ่ง มีความสนใจศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องราวของสุนทรภู้อย่างกว้างขวางลึกซึ้งมาตลอด ยังได้กล่าวกับผู้เขียนว่า "เรื่องอภัยนุราชนั้นยังไม่ได้อ่านละเอียด เพราะอ่านแล้วไม่ติดใจ"

จากข้อมูลดังกล่าวจึงเป็นสาเหตุจูงใจให้ผู้เขียนเกิดความสนใจใคร่จะศึกษาบทละครเรื่องอภัยนุราชให้ กระทั่งว่า แท้ที่จริงบทละครเรื่องนี้ เป็นเช่นใด

รูปแบบการประพันธ์บทละครเรื่องอภัยนุราช

อภัยนุราชแต่งด้วยคำประพันธ์ที่เรียกว่ากลอนบทละคร วรรคหนึ่งจะใช้คำระหว่าง ๖ - ๘ คำ บางวรรค อาจมีถึง ๙ คำ กำหนดความไพเราะจากการรับส่งสัมผัสเช่นเดียวกับกลอนสุภาพ วรรคแรกของแต่ละตอนจะมี วิธีการเขียนต่าง ๆ กันพอสรุปได้ดังนี้

* รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

๑. ขึ้นต้นข้อความของบทละครด้วยคำหรือข้อความสั้น ๆ เป็นการเอ่ยถึงชื่อตัวละครและเป็นคำนำหน้าเมื่อถึงบทของตัวละครนั้น (หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๒๒ : ๒๔๘) เพื่อแสดงถึงการแบ่งชั้นวรรณะ (มนตรี ตราโมท, คำบรรยาย) ได้แก่คำว่า "มาจะกล่าวบทไป" ใช้เป็นคำขึ้นต้นข้อความเริ่มเรื่องหรือที่กล่าวถึงตัวละครใหม่ ได้แก่

มาจะกล่าวบทไป	ถึงท้าวไทยภัยนุราชเรืองศรี	[หน้า ๑]
มาจะกล่าวบทไป	ถึงอารักษ์ที่เขาเผาศาลไหม้	[หน้า ๔]

คำว่า "เมื่อนั้น" ใช้กับตัวละครที่เป็นตัวเจ้าหรือเป็นตัวเอกในตอนนั้น ๆ ได้แก่

เมื่อนั้น	พระภูมินทร์ยินดีจะมีโหน	[หน้า ๓]
เมื่อนั้น	นางโฉมยงองค์พระมเหสี	[หน้า ๑๓]
เมื่อนั้น	สองกุมารกราบก้มบังคมไหว้	[หน้า ๑๔]

และคำว่า "บัดนั้น" ใช้กับตัวละครที่ไม่ใช่ตัวเจ้าหรือมิได้เป็นตัวเอกในตอนนั้น ๆ ได้แก่

บัดนั้น	ผู้เฒ่าชาวป่าพนาสัย	[หน้า ๓]
บัดนั้น	นางศรีสาหงคนทรงผี	[หน้า ๕]
บัดนั้น	อำมาตย์ราชครูผู้ใหญ่	[หน้า ๘]

ข้อควรสังเกต คือ คำว่า *มาจะกล่าวบทไป* *เมื่อนั้น* และ *บัดนั้น* ไม่ต้องส่งสัมผัสไปยังวรรครับหรือวรรคต่อไปแต่อย่างใด

๒. ขึ้นต้นวรรคแรกของบางตอนด้วยข้อความที่ครบถ้วนตามลักษณะบังคับของกลอนเพื่อบอกการดำเนินเรื่องหรือบอกเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่

คิดพลางทางสังเณี	พรุ่งนี้เราจะไปไพรสันต์	[หน้า ๑]
สิ้นสายหลายลูกไม่ถูกสัตว์	ก้าวสกดพลัดแพลงแลงหลง	[หน้า ๓]
โอ้วว่าพระองค์ทรงศักดิ์	ช่างลุ่มหลงปลงรักมันหนักหนา	[หน้า ๑๙]

๓. ขึ้นต้นวรรคแรกด้วยคำว่า "ฟัง" หรือคำที่มีความหมายคล้ายกัน แล้วต่อด้วยคำกริยาหรือคำนามแสดงถึงที่มาของข้อมูลนั้น ๆ ได้แก่

ฟังคำ	นางท่าชม้อยถอยหนี	[หน้า ๗]
ได้ฟัง	แค้นคั่งดั่งว่าเลือดตาไหล	[หน้า ๑๖]
ทรงฟัง	ยิ่งแค้นคั่งว่าเหม่มเหสี	[หน้า ๑๙]
ได้ยิน	สุดสิ้นสติตะลึงนั่ง	[หน้า ๒๓]

๔. ขึ้นต้นวรรคแรกด้วยคำว่า "ครั้นถึง" นำคำนามหรือคำกริยาตามเหตุการณ์ ได้แก่

ครั้นถึงจึงเทพารักษ์	ลอบหักคออีศรีสาหง	[หน้า ๕]
ครั้นถึงจึงคอยมองเมียง	อยู่เพียงม่านทองสองไข	[หน้า ๑๓]
ครั้นถึงจึงเผยม่านบัง	เห็นนางนั่งบนแท่นท้าวแขนหยัด	[หน้า ๑๕]
ครั้นถึงจึงทูลลงลักษณะ	สั่งให้ควักแก้วตามารศรี	[หน้า ๒๒]

หรือบางครั้งก็มีเพียงคำว่า "ถึง" อยู่กับข้อความอื่นในวรรคแรก เป็นต้นว่า

พอรุ่งแจ้งแสงทองถึงกองทัพ	เข้าหยุดยั้งยังอยู่ริมภูผา	[หน้า ๕]
---------------------------	----------------------------	------------

๕. ขึ้นต้นวรรคแรกด้วยวลีสั้น ๆ ได้แก่

สุดสวสดี	แสนฉลาดน่ารักหนักหนา	[หน้า ๑๑]
ทูลเกล้า	พ่อเจ้าประคุณอย่าจนเฉียว	[หน้า ๒๐]
เหลือกลัว	นางจิกหัวตบตีหน้าทีนั่ง	[หน้า ๒๐]

๖. บอกเพลงร้องกำกับไว้ที่ต้นข้อความตอนหนึ่ง ๆ เช่น ช้า ชมดง หรือ พัดชา เป็นต้น ทั้งกำหนดเพลงหน้าพาทย์กำกับไว้ที่ส่วนท้ายข้อความตอนหนึ่ง ๆ ได้แก่ เสมอ กราวนอก หรือ เชิดฉิ่ง ดังตัวอย่าง

ร่าย
 ๑ พระองค์ขึ้นทรงช้างต้น พร้อมพลไพร่นายกราบซ้ายขวา
 เดินทางถวายไฉโยธา ดำรงหน้าหน้าตรงเข้าพงไพร

ฯ กราวนอก ๕

[หน้า ๒]

แต่ถ้าไม่กำหนดเพลงหน้าพาทย์ไว้จะบอกท้ายข้อความว่า "เจรจา" ดังตัวอย่าง

ร่าย
 ๑ จิงหยุดช้างที่นั่งสั่งเสนา ปลุกประทับพลับพลาศัย
 ให้แยกย้ายรายพลค้นไป สกิดไล่โคถึกมฤคา

๕ เเจรจา ๕

[หน้า ๒]

นอกจากนี้ลักษณะกลอนบทละครทั่วไปจะนิยมบอกจำนวนคำกลอนไว้ท้ายข้อความตอนหนึ่ง ๆ ดังตัวอย่างจากบทละครเรื่องเงาะป่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๑๑ : ๒๒) มีความตอนหนึ่งดังนี้

ร่าย
 ๑ คิดแล้วเลาะเตี้ยะตัวดาคาด จีบหลุดไม้ฝางดออาจหาญ
 มีอกมุก่อนดินเดินทะยาน จากสถานเข้าป่าด้วยว่องไว ๕

๕ ๒ คำ ๕

คุณพาทย์หรือกลม

แต่บทละครเรื่องอภัยนุราชไม่มีการบอกจำนวนคำกลอนไว้ท้ายข้อความ ส่วนการที่สุนทรภู่รอกเพลงร้อง และเพลงหน้าพาทย์ไว้แต่ละช่วงคำกลอนช่วยให้สะดวกแก่การนำไปแสดงได้จริง แต่ก็มีส่วนช่วงไม่ได้กำกับเพลงไว้เข้าใจว่าเพื่อให้คณะละครสามารถเลือกเพลงที่ตนชอบบรรจลงได้ตามความพอใจหรือได้ตามความเหมาะสม

เค้าโครงเรื่องและเนื้อเรื่องอภัยนุราช

สุนทรภู่อาจจะได้ความคิดเกี่ยวกับเค้าโครงเรื่องและลักษณะตัวละครเอก รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญ ๆ บางตอนมาจากสภาพสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะเรื่องการปกครองแบบกษัตริย์เป็นพระประมุข และสภาพวัฒนธรรมความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยนั้น เป็นต้นว่า มีการกล่าวพาดพิงถึงการเล่นเพื่อนซึ่งมีปรากฏจริงและกล่าวถึงความเชื่อถือเกี่ยวกับผีสาวเทวดานอกจากนี้สุนทรภู่ยังได้นำนิทานโบราณคดีเรื่อง "เจ้าชาวสุพรรณ" ซึ่งหมายถึงเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณ แทรกไว้โดยไม่ได้เล่ารายละเอียด เพียงแต่ให้ตัวละครกล่าวถึง เนื่องจากคงเป็นที่รู้ทั่วกันในสมัยนั้น อีกทั้งอาจได้ความคิดมาจากนิทานเรื่องรถเสนชาดก ที่กษัตริย์หลงเสน่ห์เมียใหม่

จนยอมให้ควักตาเมียหลวงได้ (กรมศิลปากร ๒๕๔๔ : ๙๗๐-๙๗๑) แม้สุนทรภู่จะได้อารมณ์ความคิดการสร้างเค้าโครงเรื่องมาจากที่ได้ก็ตาม ก็ยังคงต้องอาศัยจินตนาการของท่านเองเป็นหลักสำคัญ (สมบัติ จันทรวงศ์ ๒๕๑๔ : ๑๐๙)

บทละครเรื่องนี้มีความว่า ท้าวอภัยนุราชทรงครองเมืองรมเยศกับมเหสีทิพมาลี มีโอรสชื่อพระอนันต์ธิดาชื่อนางวรรณมา วันหนึ่งต้องการเสด็จประพาสป่าล่าสัตว์ ทั้ง ๆ ที่ตรัสสั่งให้เสนาไล่ต้อนสัตว์ป่ามาใกล้พลหาที่ประทับแต่กลับทรงยังไม่ถูกสัตว์เลยสักตัว ทรงรู้สึกประหลาดใจ มีชายแก่ชาวป่าคนหนึ่งกราบทูลว่า ปูย่าตาหวดเคยเล่าถึงเทพารักษ์ว่ามักปรากฏตัวเสมอ กษัตริย์องค์ก่อน ๆ เมื่อเสด็จมาถึงมักจะทรงบวงสรวงด้วยความนับถือ แต่พระองค์มิได้ทรงเช่นนั้น เทพารักษ์จึงไม่ให้สัตว์ป่า คราวที่พระองค์จะต้องทรงบวงสรวงเจ้าป่าเจ้าเขาเสีย ท้าวอภัยนุราชก็ว่า ตรัสว่าป่านี้อยู่ในราชอาณาจักรเขตของพระองค์ แต่เทพารักษ์กลับไม่เกรงกลัว ข้าแกล้งให้ยิงสัตว์ไม่ถูกเสียอีก จึงรับสั่งให้เสนาเผาศาลทั้ง เทพารักษ์โกรธแค้นมาก ไปหักคอนางศรีสาหนงหญิงคนทรงแล้วเข้าสิงร่างนางหึงจะไปแก้แค้นท้าวอภัยนุราชให้วินาศ รุ่งเช้าเทพารักษ์ในร่างนางศรีสาหนงเดินทางมาใกล้ที่ประทับของท้าวอภัยนุราช แกล้งร้องเพลงขับกล่อมให้ทรงได้ยิน จนกระทั่งเสด็จออกไปพบนาง ทรงเกี้ยวพาและน่านางกลับพลับพลา อำมาตย์ผู้ใหญ่เห็นนางก็รู้ว่าป็นร่างผีสิงจึงทูลให้ทรงทราบ กลับกริ้ว และตรัสสั่งให้ประหารชีวิตเสีย ต่อจากนั้นเสด็จกลับเข้าวัง ทรงหลงใหลนางศรีสาหนงและประทับอยู่กับนางตลอดคืน จนลืมนุ่งสรง ทรงลืมนมเหล้าและโอรสธิดา จนรุ่งเช้ามิได้เสด็จออกจากราชการ ฝ่ายมเหสีทิพมาลีทรงทราบเรื่องจึงโปรดให้โอรสและธิดาไปกราบทูลเตือนให้เสด็จออกแล้วมเหสีได้เสด็จขึ้นไปพบนางศรีสาหนงเกิดต่อปากคำกันขึ้นถึงขั้นตบตี นางศรีสาหนงแกล้งทำตาบอดและทูลฉอเลาะว่ามีเทวดามาบอกให้ไปควักตามเหลืมาใส่ตานางแล้วจะหายเหมือนเดิม ท้าวอภัยนุราชทรงเห็นด้วย รับสั่งให้ท้าวนางไปควักตามเหลืมา นางศรีสาหนงก็ทำที่ว่าเอามาใส่ตานางแล้วเสกให้ท้าวอภัยนุราชเห็นว่าตานางนั้นคือนดีเหมือนเดิม ท้าวอภัยนุราชทรงชื่นชมแล้วโลมนางจนถึงยามพลบ

การดำเนินเรื่องของบทละครเรื่องอภัยนุราช

การดำเนินเรื่องของบทละครเรื่องนี้เป็นไปตามความมุ่งหมายพื้นฐานของละครนอกที่มุ่งให้เรื่องดำเนินไปได้มากเป็นเกณฑ์ สนองความต้องการของคนดูที่ต้องการรู้เรื่องอย่างรวดเร็วทันใจ (สมถวิล วิเศษสมบัติ ๒๕๒๕ : ๒๕) รวมทั้งมุ่งให้คนดูได้รับรสสนุกสนานและขบขันเป็นสำคัญ ตลอดจนกำหนดให้ตัวละครใช้คำหยาบคายแบบชาวบ้านจริง ๆ ดังจะชี้ให้เห็นเป็นประเด็น ๆ ต่อไปนี้

๑. ดำเนินเรื่องรวดเร็ว ได้แก่

พระองค์ขึ้นทรงช้างต้น
เดินทหารควาญไสไอยรา

ฯลฯ

จึงหยุดช้างที่นั่งสั่งเสนา
ให้แยกย้ายรายพลคั่นไป

ฯลฯ

เมื่อนั้น
รู้ว่าพระเสด็จออกเสนา
จึงจัดแจงแต่งองค์ทรงเครื่อง
ชวนเหล่าสาวสวรรค์ขึ้นที่

พร้อมพลไพร่นายกราบซ้ายขวา

ตำรวจหน้านำตรงเข้าพังไพร [หน้า ๒]

ปลูกประทับพลับพลาอาศัย

สกัดไล่โคธิกมฤคา [หน้า ๒]

องค์พระมเหสีเสนาหา

จะขึ้นไปดูหน้าอีกากี

รู้เรื่องจำรัสศรี

ไปที่มนเทียรวิเชียรรัตน์ [หน้า ๑๕]

๒. ใช้ภาษาตลาดหยาบคายแบบชาวบ้าน ได้แก่

นางเมียหลวง
มเหสีชีเซอะอะอิง
ข้ามันอีผีสิงหยิ่งเยอ
ริษยว่านังบัลลังก์ทอง

ฯลฯ

จะหนักหนอตอแหลอีแก่แรด
มีย่าเียงเกรงองค์พระทรงธรรม

หยามหยาบจาบจ้วงหวงหึง

ขึ้นกูมึงถึงแรดแผดร้อง

จึงดุดันปั้นเจ้อจงทอง

มาถีบถองดูเล่นก็เป็นไร [หน้า ๑๖]

ทำอดแอดอ้อนวอนผ่อนผัน

จะเอาฟันออกจากปากมึง [หน้า ๒๐]

๓. แสดงอิริยาบถของตัวละครเป็นแบบชาวบ้าน ได้แก่

บัดนั้น
จิกศีรษะมหาเสนาใน

ฯลฯ

องค์รัชชัคดาบกำกราบไหว

พาไปขายป่าพนาวัน [หน้า ๙]

เข้าตบตีผีสิงสะบั้งสะบัก
ร้องเรียกสาวศรีมีเอ็ง

ผลักพลัดตกเตียงเสียงผิง
เข้าหยิกทิ้งทุบปล้ำด้วยกำลั [หน้า ๑๗]

๔. ละทิ้งขนบธรรมเนียมหน้าที่นั่ง อาทิ

เหลือกแล้ว

นางจิกหัวตบตีหน้าที่นั่ง [หน้า ๒๐]

๕. มีบทอรรถรยสั้น ๆ ไม่เกิน ๒ บท อาทิ

พลาถกอดเกี้ยวเกลียวกลมภิรมย์รส
รำฟ้อนอ่อนโยนตีโทนรับ
ความอยากรเหล่าเฝ้าเต็มไม่ลืมตา

เหมือนแม่มดเจ้าเข้าเมาสุรา
เยื้องขยับโยกย้ายซ้ายขวา
จนผีออกกลอกหน้าไหวอาร์ักษ์ [หน้า ๑๑]

๖. บรรยายการแต่งตัวอย่างรวบรัด ได้แก่

เมื่อนั้น
ครั้นรุ่งรางสร้างแสงสุริยา
แล้วทรงเครื่องประดับสรรพเสร็จ
จับพระขรรค์อันเรืองฤทธิ์

พระปิ่นเกศเขตชั้นธรรษา
มาโสจรสงครามควาวรี
มงกุฎเก็จเพชรพรายหลายสี
ไปตรวจพลมนตรียุทธยา [หน้า ๑]

ฯลฯ

แล้วเข้าที่สระสงทรงเครื่อง

รุ่งเรืองระยับวันเวหา

ชวนโอรสบุตรลีลา

สาวสรค์กัลยาตามคลาไคล [หน้า ๑๕]

เมื่อนั้น

องค์พระมเหสีเสนาหา

รู้ว่าพระเสด็จออกเสนา

จะขึ้นไปดูหน้าอีกกาลิ

จึงจัดแจงแต่งองค์ทรงเครื่อง

รุ่งเรืองจำรัสศรี

ชวนเหล่าสาวสรค์ชั้นที่

ไปที่มนเทียรวิเชียรรัตน์ [หน้า ๑๕]

๓. แทรกมุขตลกไว้เกือบตลอดทั้งเรื่อง โดยให้ผู้ดูสังเกตจากการแสดงท่าทางและการเจรจาของตัวละคร หรือการบรรยายเรื่องที่ขัดแย้งกับความเป็นจริง รวมทั้งการพูดเสียดสีสังคมร่วมสมัย ดังตัวอย่าง

บัดนั้น	พวกเสนาสามนต์พลชั้น
ต่างกินเหล้าเมาเมาไม่กลัวกัน	บ่าวชั้นผู้นายเรียกอ้ายเกลด
บ้างร้องล่ำส่ำรวจั่วรู้	การกูผู้ใดไม่เสมอ
บ้างเมามารากทันบันเพ้อ	พูดอะอะคะเอออิงไป
บ้างร้องเพลงพาดควายไก่อป่า	เมาร่ำรำแต่ร้องแก้ไ
บ้างขันขกยักตัวไม่กลัวใคร	ผลักไสชนเซเสียงเฮฮา
จนพลบค่ำกำลังเล่นสนุก	บ้างล้มลุกหล่นกลิ้งฟิงพุกษา
ทั้งองค์ท้าวเมษพวกเสนา	ลูกธดาล้มทับเลยหลับไป [หน้า ๔]

ฯลฯ

เห็นนารีผีสิงพริ้งเพริศ	โฉมเจดิลืออย่างนางสวรรค์ [หน้า ๖]
-------------------------	-------------------------------------

ฯลฯ

ข้าเล่นเพื่อนเขื่อนทิพย์เป็นโทษทัณฑ์	จึงสาปสรรให้มาอยู่ป่าดอน [หน้า ๗]
--------------------------------------	-------------------------------------

ฯลฯ

เมื่อนั้น	ท้าวไทไหลเล่อเก้อเงิน
ออกห่านางพลาถตามสะเทิน	มาหมอบมืนมองหน้าอยู่ว่าไร [หน้า ๑๓]

๔. แทรกจินตนาการแปลก ๆ ลงในเนื้อเรื่อง เป็นต้นว่า การแทรกบทเทพารักษ์สิงร่างคนตายมาร่วมรักกับคนและมีเวทมนตร์ดลใจคนได้ ช่วยเสริมให้เนื้อเรื่องสนุกขึ้น ดังตัวอย่าง

บัดนั้น	นางศรีสาหะรู้เพราะหุผี
ทำครางร้องมอมมาเดือนสาม	ไม่ปรานีน้องบ้างหรืออย่างไร
จะขอแก้วเวดดาทำยาหยอด	ให้หายบอดชื่นแจ่มแจ่มใส
พลาถเคียงเข้าเป่ามนต์ให้ดลใจ	พระกลีบคลั่งสั่งให้ควักนัยน์ตา [หน้า ๒๖]

ฯลฯ

บัดนั้น	นางสาหะทรงผิยณคีนัก
ท่าสกลไถ้นัยน์ตาอุทธีธำรักษ์	ให้ท้าวเห็นเป็นจักษุคีนดี [หน้า ๒๙]

๕. ดำเนินเรื่องสลับกันหลายรส ทั้งรัก โศก ตลกขบขัน โกรธซึ่ง หึงหวงและยินดี สามารถทำให้อารมณ์คนดูเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา นับเป็นการเปลี่ยนอารมณ์จากความจำเจประจำวันไปเป็นความสนุกสนานเบิกบานใจ

๑๐. ดำเนินเรื่องตามความนิยมแบบชาวบ้าน ให้มีการหึงหวงแย่งผัวกันแล้วจบเรื่องอย่างมีความสุข อาทิ

เมื่อนั้น	พระจอมวังนั่งชมนางโฉมศรี
มาพบเห็นเป็นเมียมิเสียที่	ได้เทวีชาวสวรรค์ชั้นฟ้า
พระเนตรน้องสองข้างสว่างแล้ว	ดูฟ่องแผ้วผิวกวักตรนวลหนักหนา
พลางทอดเกี้ยวเกลียวกลมภิรมยา	จนโพล้เพล้วาลารাত্রี

[หน้า ๓๐]

ถ้อยคำและสำนวนไทยในอภัยนุราช

ถ้อยคำที่สุนทรภู่นำมาใช้ในบทละครเรื่องนี้ส่วนใหญ่เป็นคำง่าย ๆ มีศัพท์สูง ๆ น้อยมาก บางครั้งแต่งคำเราเข้าหาสัมผัสเพื่อให้ฟังเพราะแต่อาจไม่ถูกต้อง เป็นต้นว่า **มเหสี** เหลือแสน หรือ **อย่าอยู่เลยพู่คะ** บางทีสุนทรภู่อาจจะคิดสร้างศัพท์ขึ้นใช้เหมือนเช่นวัยรุ่นปัจจุบันผสมศัพท์ระหว่าง **กระโปรง** กับ **กางเกง** เป็น **กะเปรง** ดังนั้นคำว่า **มเหสี** อาจมาจากศัพท์ **มเหสีที่ร้ายเหมือนเสือ** แล้วตัดคำเหลือเพียง **มเหสี** ก็ได้ ส่วนคำว่า **"พู่คะ"** ผู้เขียนเคยสังเกตเห็นตัวตลกละครนอกที่เป็นตัวนางก้านล้มกักใช้พูดทูลเจ้านายของตน อาจเป็นภาษาที่ใช้ในละครหรืออาจมีใช้ในชีวิตจริงและสุนทรภู่เคยได้ยินมาก่อนจึงนำมาใช้ในบทละครของท่านก็ได้

นอกจากนี้สุนทรภู่อยังใช้ถ้อยคำประเภทอภิสิทธิ์กวีหรือกวียานุโลมอยู่เป็นอันมาก โดยการตัดคำหรือแต่งคำให้เป็นไปต่าง ๆ เพื่อแต่งบทให้ไพเราะ เช่น **ปรางค์ปรา**(สาท) **อัชฌา**(ลัย) (ชีพิ) **ตักษัย** **วัดธา**(วัดถ) **อรัญ**(อรัญ) **พนาวัน**(พนาวา พนาเวศ) **หิมวา**(หิมวาส หิมเวส) เป็นต้น ศัพท์บางคำไม่เห็นมีที่ใช้ในปัจจุบัน เป็นต้นว่า **ลัดแสง**(ลัดหลีกไป) บางคำความหมายไม่ตรงกับปัจจุบัน อาทิ ชวนเทวีอีปาวเลือด **ชาวไป** คำว่า **"ชาว"** ใน **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕** หมายถึงเอาจลงไปล้างน้ำให้สะอาด ดังนั้นจึงไม่สื่อความหมายกับกลอนวรรคนี้ หรือศัพท์บางคำเป็นต้นว่า **ปinyaหน้าไม้** (ปinya ศรหรือหน้าไม้ที่มีลูกอาบด้วยยาพิษ) ปัจจุบันใช้เป็น **ปืนผาหน้าไม้** อาจได้แนวเทียบจาก **เลขผานาที** ซึ่งเพี้ยนมาจาก **ฤกษ์พานาที** ทางโหราศาสตร์ มีอีกคำหนึ่งคือ **พระบรรอร** เป็นไปได้หรือไม่ที่ในวังชอบเรียกสั้น ๆ เช่นนั้นแทนที่จะเรียกเต็มคำว่า **พระบรรจอรณ์** เหมือนอย่างทีพูดขานรับพระเจ้าแผ่นดินว่า **พะยะค่ะ** แทนคำว่า **พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธเจ้าข้าขอรับ** หรือ **พระพุทธเจ้าข้าขอรับใต้เกล้าใต้กระหม่อม**

อนึ่ง สุนทรภู่อยังได้สร้างคำที่เกี่ยวกับ **"ใจ"** และ **"จิต"** นำมาใส่ในบทละครได้อย่างมีความหมายเหมาะสมลึกซึ้งเป็นจำนวนมากมาย ได้แก่ **หลอกใจหนักหนาพูดจากัน** **เข้าสิงสู่ใจให้ดำรง** **มานอนเดียว**

เปลี่ยนใจในไพรวัน สำเนียงขับจับใจใครเลย พี่ช้อถามตามชื่ออย่าถือใจ หรือเชิญใจไว้วงศ์พงศ์พันธุ์ เกรงจะ
 ขัดใจพระมเหสีอย่าหลีกเลี้ยงเมียงเมินสะเทินใจ เหมือนรูปผีปีศาจประหลาดใจ พิศวงหลงลืมปลื้มใจ พลังขยับ
 จับต้องลงใจ ราษฎรร้อนใจดังไฟลาม วันนี้มีแรงจะแข็งใจ ทำลำพังใจเองไม่เกรงขาม เห็นสามีวิปริต
 ผิดใจ โทษหนักจักทำให้หน้าใจ สงสารลูกผูกใจอาลัยวอน จะนุดลากพรากเธออำเภोजใจ แค้นใจน้อยหน้าอีกาลิ
 พลังเคียงเข้าเป่ามนต์ดลใจ น้อยหน้าจริงเจ็บใจไม่รู้หาย ลูกเปล่าใจไร้พงศ์วงศ์วาน ไม่เห็นใจเจ้าคุณสิ้นบุญแล้ว
 มันไถ่แก่งกูไม่พอใจคบ รู้จักใจจำเพาะเหมาะเหม็ง เหลือที่จะสะกดอดใจ ขึ้นอารมณ์ร่วมจิตสนิทใจ พระทัย
 อ่อนอาลัยจิตใจหาย และเจ้าพี่เอ๋ยเซยอื่นไม่ขึ้นจิต จงโอนอ่อนผ่อนจิตพิศมัย ร้อยปีที่ไม่ลืมแม่ปลื้มจิต
 ให้ลุ่มหลงปลงจิตพิศมัย เพราะบาปจิตผิดพลั้งในครั้นนี้ ลูกแลเหลือวเปลี่ยวจิตสุดคิดอ่าน อย่าหวาดจิตคิดพรั่น
 หวั่นไหว

ส่วนสำนวนไทยในอภินิหารราชมีอยู่เป็นจำนวนมากเช่นกัน น่าสนใจศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะสำนวน
 ต่าง ๆ ที่สุนทรภู่นำมาใช้ในบทละครเรื่องนี้ แสดงให้เห็นถึงวิธีการพูดที่สละสลวยคมคาย มีชั้นเชิงไม่ตรงไป
 ตรงมาแต่มีความหมายน่าฟัง ตลอดจนสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมและชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในสมัย
 สุนทรภู่ได้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่าง

ให้เลี้ยงโต๊ะโยธาเสนาใน เสวยชัยบาลสำราญครัน (ชัยบาน)

[หน้า ๕]

เลี้ยงโต๊ะ หมายถึงเลี้ยงแขกด้วยอาหารอย่างดีแบบนั่งโต๊ะ

นัยน์ตาพองสองผมนมคล้อย ทำชดช้อยลอยเลิศเจิดฉันท์

[หน้า ๕]

ตาพอง หมายถึงอาการที่ตาเบิกกว้างเพราะอยากได้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง

สองผม หมายถึงคนที่ผมผมหงอกบ้างแล้ว หรือมีผมหงอกประปราย

ข้าเล่นเพื่อนเขื่อนเที่ยวเป็นโทษทัณฑ์ จึงสาปสรรให้มาอยู่ป่าดอย

[หน้า ๗]

เล่นเพื่อน หมายถึงรักร่วมเพศหญิง พอใจคบเพื่อนหญิงด้วยกันต่างชั่วรัก

ภูมิได้ไต่ถามเอาความบอก

ชาติชั่วหัวหงอกหลอกเจ้า

[หน้า ๙]

(ลิง)หลอกเจ้า

หมายถึงล่อหลอกผู้ใหญ่เวลาผู้ใหญ่เผลอ

อย่างสามชุกมุดตาบเดินกราย

หมายที่ท้ายผมพันลงทันที

[หน้า ๙]

อย่างสามชุก หมายถึงท่าทางที่เพศผมาดหรือคนพันดาบเดินก้าวเป็นจังหวะยกเยื้องสามท่าหรือสามเล่า
 อย่างช้า ๆ

ที่**สาวสาวลาวตาย**พี่คล้ายรัก ที่เคยคู่รู้หลักไม่พักสอน [หน้า ๑๑]

มี**เมียสาวลาวตาย**เหนื่อยกายเอง มันโง้งแก้งกูไม่พอใจคบ [หน้า ๑๕]

สาวสาวลาวตาย/เมียสาวลาวตาย หมายถึงหนุ่มไทยมักเชื่อว่าหญิงลาวนอนเฉยเหมือนคนตายขณะร่วมเพศ (เปลื้อง ณ นคร ข, จดหมาย) สำนวนนี้มีปรากฏใน**ขุนช้างขุนแผนตอนถวายนางสร้อยฟ้า** (กรมศิลปากร ๒๕๑๓ : ๗๘๙-๗๙๐) ดังมีความตอนหนึ่งที่มารดาซึ่งเป็นชาวเชียงใหม่ตบสอนนางสร้อยฟ้าให้รู้จักวิธีเอาใจสามีทุกวันว่า

พ่อเจ้ามีห้ามสักสามร้อย เป็นไรไม่หลุดลอยไปง่ายง่าย

ปะสาวสาวเจ้าก็ชมลงมมาย แต่พอหน่ายก็แพ้แม่ทุกที

ทำไม้กับสาวสาวอีลาวเคอะ **ถึงจะสวามันก็เชอะดังซากผี**

ยังชมว่าท่านยายแยบคายดี มิได้มีเหมือนแม่จนแก่ชรา

อันเป็นหญิงสุดแต่สิ่งปรนนิบัติ ใครสันทัดผิวก็รักเป็นหนักหนา

แม่นเจ้าทำเหมือนคำของมารดา ดึกว่ายาแฝดฝังทั้งดาปี

เขาย่อมว่าปรากฏเป็นบทกลอน **กระต่ายแก่แม่ปลาช่อน**นอนชด [หน้า ๑๑]

กระต่ายแก่แม่ปลาช่อน หมายถึงผู้หญิงที่มีอายุมาก มีมายาเล่ห์เหลี่ยมต่าง ๆ และมีพิษสงเหลือหลาย เพราะกระต่ายแก่นั้นมักจะเปรี้ยวและมีเล่ห์เหลี่ยมมาก ส่วนแม่ปลาช่อนขณะวางไข่จะดุ อาจกัดคนถึงตายได้ ปัจจุบันสำนวนนี้มักจะพูดเพี้ยนไปว่า **"ไก่อแก่แม่ปลาช่อน"** (ประจักษ์ ประภาพิตยการ ๒๕๑๓ : ๒๑๒-๒๑๕)

ได้เขยน้องสองผมสมกับพี่ ไม่มีที่ตำหนิ**กะทิสด** [หน้า ๑๑]

กะทิสด หมายถึงดีเด่นเป็นพิเศษ ชั้นยอด ชั้นเลิศ คัดเลือกแล้วว่าดีเยี่ยม ปัจจุบันนิยมพูดว่า "หัวกะทิ"

หน้านิ้วคิ้วผูกจุมูกยักษ์ ไม่ควรพระจะรักสมัครสมาน [หน้า ๑๕]

หน้านิ้วคิ้วผูกจุมูกยักษ์ หมายถึงทำหน้าย่น คิ้วขมวด เหมือนแสดงความโกรธหรือเจ็บปวด และมีจุมูกใหญ่เหมือนยักษ์

เชื่อดีผีสิง**อิกกังกำ** พุดจาบ้นเจอเห็นเธอหลง [หน้า ๑๖]

อิกกังกำ หมายถึงคนที่ได้ลาภผลแล้วหยิ่งขึ้น เปรียบเหมือนนิทานเรื่องกิ้งก่าได้ทองที่ทำตัวเย่อหยิ่งเมื่อได้ดี หรือมีทรัพย์สินเล็กน้อย

ตายร้ายตายดีก็ทีหนึ่ง

ที่กูจะละมึงอย่าสงสัย

[หน้า ๑๖]

ตายร้ายตายดีก็ทีหนึ่ง

หมายถึงจะดีหรือร้ายก็ตายเหมือนกัน ดังนั้นต้องต่อสู้อย่างไม่กลัวตาย

(เปลื้อง ณ นคร ค, จดหมาย)

จะตีปีกฉีกแหกให้แตกแตน

มเหสีเหλιοแสนทำแทนเธอ

[หน้า ๑๖]

ตีปีก

หมายถึงการแสดงอาการโดยงอข้อศอกแล้วเอาต้นแขนตีสีข้างอย่างไ้ตีปีก

มเหสี

หมายถึงพระชายาพระเจ้าแผ่นดินที่ดูร้ายเหมือนเลื่อ มีกล่าวในเรื่องพระอภัยมณี ดังนี้
มเหสีขึ้นเหมือนหนึ่งเลื่อ จะฉีกเนื้อน้องกินเหมือนขึ้นหมู

[หน้า ๖๔๑]

น้อยหรือ

จะสู้มือถือดีตีเสมอ

[หน้า ๑๗]

สู้(รบตบ)มือ หมายถึงต่อสู้หรือทะเลาะวิวาท

จงหองร้องแรกกกระเซอ

ปากจะเจ้อจริงจะไม่ละมึง

[หน้า ๑๗]

ร้องแรกกกระเซอ หมายถึงร้องเอ็ดตะโร

พระหลงเชื่อเลื่อเฒ่าเจ้าความคิด

ไม่พินิจผิดชอบเฝ้าปละบมัน

[หน้า ๑๘]

เลื่อเฒ่า(จำศีล)

หมายถึงคนที่มัวทำที่สงบเสงี่ยม แต่มีเล่ห์เหลี่ยมมาก

แม่นเอ็นดูอยู่ว่าเป็นข้าเก่า

โทษอีเฒ่าหัวเลื่อเลื่อหลาย

[หน้า ๑๘]

ข้าเก่า(เต่าเลียง)

หมายถึงคนเก่าคนแก่ คนที่เคยอยู่ด้วยกันมานานในฐานะรับใช้จนไว้วางใจได้

ขอไส่บททดแทนที่แสนร้าย

อย่าให้อายอดสูชาวนูรี

[หน้า ๑๘]

ไส่บท

หมายถึงการฟ้องร้องต่อศาล* (วิพุธ โสภวงศ์ ๒๕๒๙ : เอกสารประกอบการพิจารณาสำนวน "ไส่บท" ในบทละครเรื่องอภัยนุราช)

แม่นชำระจะยับต้องปรับพอ

เบียร์กเบียร์ก่อกหม่อความ

[หน้า ๑๙]

เบียร์กเบียร์ก่อก

หมายถึงการได้เปรียบ เป็นภาษาหมากรุก คนเล่นเก่ง ๆ เขาถือว่า เบียร์กสำคัญมาก ถ้าเดินเบียร์ขึ้น
ไปทางแดนคู่แข่งเรียกว่า เบียร์ก พอขึ้นไปถึงแนวเบียร์คู่แข่ง คนเล่นก็จะหงายเบียร์เรียกว่า เบียร์หงาย
หรือ เบียร์ก่อก เบียร์นี้เดินทแยงไปสี่ทิศทั้งทแยงและถอยหลัง เดินได้รอบตัว มีอิทธิฤทธิ์มาก อาจรุก

* ดูรายละเอียดในเรื่องกฎหมายตราสามดวง ที่ว่าด้วยพระไอยการลักษณะรับฟ้องและลักษณะผู้เบียดเบียน (กรมศิลปากร ๒๕๒๑ : ๑๙๕ และ ๒๒๘)

เอาขุนจนได้ (เปลื้อง ณ นคร ค, จดหมาย) สุนทรภู่เคยใช้สำนวนภาษาหมากรุกนี้ในเรื่องพระอภัยมณี
ตอนนางละเวงเจ็บใจนางสุวรรณมาลี ดังนี้

เจ็บคารมคมปากเหมือนทากปลิง

เขาจึงชิงผิวเขาให้เราอายุ

แต่ความในใจจริงก็ชิงเขา

เนื้อความเรามาถึงเสียเขาเบี้ยหวาย [หน้า ๗๕๕]

นอกจากนี้ยังมีสำนวนอื่น ๆ อีก ได้แก่

อยู่ในวังดังไฟใกล้ฝอย

จะตบต๋อยตีดาให้อาลัย

[หน้า ๒๐]

ไฟใกล้ฝอย

หมายถึงมักจะมีเรื่อง เพราะในวังในวังนั้นมักมีการส่อเสียดให้ร้าย เพื่อตนจะได้เป็นคนโปรดของเจ้านาย
บางทีคนดี ๆ มักถูกใส่ร้ายได้ง่ายเหมือนไฟใกล้ฝอย โบราณจึงมีคำกล่าวทำให้ระวังภัยพิบัติ เพลิง
และงู (เปลื้อง ณ นคร ค, จดหมาย)

เฝ้าแต่เต็มเต็มเหิมอีกเล็กซึ้ง

ไม่แคล้วแล้วมึงแมวพังพระ

[หน้า ๒๐]

แมวพังพระ

หมายถึงคนที่ไม่มีการลัดก็ต้องเข้าหาอาศัยผู้มีกำลังคือเจ้านายผู้มีอำนาจขอขบารมีของท่านช่วยคุ้มครอง
เปรียบเหมือนแมวได้ไปอยู่กับพระก็สบายไม่มีใครกลักรังแก หากไม่กล้าเข้าไปยุ่ง อาหารก็มีกิน
อุดมสมบูรณ์เพราะบารมีของพระ (เปลื้อง ณ นคร ค, จดหมาย) ปัจจุบันแมวกียังพังพระอยู่ ผู้ใด
ที่เลี้ยงไม่ไหวเพราะมีแมวมามากเกินไป ก็มักจะนำไปปล่อยวัด เพื่ออาศัยข้าวกันบาตรพระเลี้ยงแมว
ต่อไป จนวัดต่าง ๆ ชักจะบ่นกันหนาหูว่า เดียวนี้วัดเดือดร้อนเลี้ยงแมวไม่ไหวแล้วเหมือนกัน
เนื่องจากสภาพสังคมที่เศรษฐกิจบีบรัดตัวเช่นปัจจุบัน

บัดนี้

นางศรีสาหรณ์รู้เพราะหุผี

[หน้า ๒๖]

หุผี(จุมูกมด)

หมายถึงรู้ตัวหรือไหวตัวทันเหตุการณ์อย่างรวดเร็วทันทั่วทั้งที่

ไม่เพียงแต่เท่านั้น สุนทรภู่อยังใช้สำนวนความเปรียบอีกไม่ใช่น้อย ดังต่อไปนี้

คนละปีพิลิบขบเศษ

ดังเทเวศร์สุรางค์นางอัปสร

[หน้า ๑]

ดัดจริตกริมีอกระพือพัด

แป้งผัดหน้าขาวเหมือนจาวตาล

[หน้า ๑๕]

ซึ่งทรงเดชเมตตาเอามาเลี้ยง

พระคุณเพียงแผ่นฟ้าจะหาไหน

[หน้า ๑๒]

ร้อยปีที่ไม่ลืมแม่ปลื้มจิต

พलगโอบอุ้มจุมพิตสนิทสนม [หน้า ๑๒]

ถึง*แสนหา*ติคลาดแคล้วเกิดแล้วตาย

ไม่เคยเลื่อนคลายวายแค้นแสนทวิ [หน้า ๒๗]

จะเกิดอื่น*หมื่นหา*ติอย่าคลาดแคล้ว

ให้ลูกแก้วเกิดครรรค์พระมารดร [หน้า ๒๙]

นิยายตัวละครสำคัญในอภัยนุราช

สุนทรภู่สร้างตัวละครขึ้นมาให้มีนิสัยเหมือนบุคคลจริง ๆ ที่เห็นกันอยู่จนชินในชีวิตประจำวัน ตัวละครทุกตัวจึงแสดงบทบาทสะท้อนให้เห็นกิเลสของมนุษย์เป็นหลักที่ยังมีความรู้สึกรัก โลภ โกรธ หลง หึง และ พยาบาท ซึ่งมีอยู่ทั่วทุกตัวคนไม่ขาดได้ ดังจะสังเกตได้จากตัวละครต่อไปนี้

ท้าวอภัยนุราช มีพระนิสัยหลงมัวเมาในความเป็นเจ้าชีวิต โปรดการแสดงอำนาจบาทใหญ่ไม่เลือกหน้า แม้แต่เทพารักษ์ก็ได้ทรงเคารพถึงกับตรัสสั่งให้เผาศาลเทพารักษ์ทิ้ง ดังความว่า

จึงตรัสว่าปาดงพงไพร

ก็อยู่ในเขตแคว้นแดนเรา

เพราะอารักษ์หักแก้งกูแผลงศร

ไม่แน่อนเหมือนหมายอายุเขา

ไม่ยำเียงเกรงกูบูชา

เอาไฟเผาสาละให้ไหม้หมดโครง [หน้า ๔]

ทรงรักง่ายหลงง่าย พบนางศรีสาងประเดี๋ยวเดียวก็โปรดจนถึงกับตกลงพระทัยว่า "จะรับขวัญเนตรน้องไปครองวัง" พร้อมทั้งทรงให้สัญญาว่า

สาวสวรรค์

อย่าหวาดจิตคิดพรั่นหวั่นไหว

จะถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงไว้

รักใครให้เหมือนเพื่อนชิววัน

แน้มเมียบลวงจ้วงจาบหยาบช้า

จะฆ่าตีชีวาให้อาสัญ

สมบัติวัดถาวรสารพัน

จะมอบขวัญเนตรทั้งเวียงวัง [หน้า ๗]

ครั้นอำมาตย์ผู้ใหญ่ทูลทัดทานและชี้ให้เห็นว่าเป็นนางผีสิงกลับกริ้วพาลว่าไม่ได้ถามแล้วตรัสสั่งให้ประหารชีวิตทันที พิโรธอย่างไรเหตุผล ไม่ทรงเอาพระทัยใส่ราชการงานเมือง ทรงหลงใหลแต่นางที่ได้มาจากป่า ทรงลืมไอรสธิดา และพระมเหสีหมดลัน เรียกได้ว่าทรงหลงจนลืมหูลืมตาไม่ขึ้น ท้ายที่สุดถึงกับทรงทำให้ไอรสธิดาและพระมเหสีเดือดร้อนโดยตรัสสั่งให้ควักตามเหลือของพระองค์เอง มเหสีก็พระเนตรบอด ไอรสและธิดาก็ทรงไม่มีที่พึ่ง เพราะพระบิดามัวแต่ทรงหลงชាយาใหม่ อีกทั้งทรงวางองค์ไม่เหมาะสมกับที่เป็นกษัตริย์ ได้แก่

ทั้งองค์ท้าวเมษพวกเสนา

ลูกอลดัมทับเลยกลับไป

[หน้า ๔]

ฯลฯ

จึงถามว่าข้าเฝ้าเหล่านี้

เคยมีเมียชู้เคยรู้จัก

อันสาวแก่แม่ม่ายหลายอย่าง

ใครรักช่างไหนจะใคร่ประจักษ์

กุษอบแก่แม่ม่ายแบบคายนัก

รู้หลักยกย่ายได้หลายเพลง

ไม่พักเดือนเบือนหน้าก็เป็นได้

รู้จักใจจำเพาะเหมาะเหม็ง

มีเมียสาวลาวตายเหนื่อยกายเอง

มันโง่งงักงูไม่พอใจคบ

[หน้า ๑๕]

พระนิลยดั่งกล่าวของท้าวอภัยนุราช เป็นลักษณะพื้นฐานของละครนอกที่ระบุรูปแบบบุคลิกของกษัตริย์ให้เป็นแบบชาวบ้าน จึงต้องใช้วาจาสามัญ ไม่มีความสง่างามน่าเกรงขาม ไร้เหตุผล ทำผิดพลาดเสมอ ไม่เป็นตัวอย่างของความเป็นกษัตริย์ที่ดี แต่สุนทรภู่ช่วยแบ่งเบาความผิดพลาดของท้าวอภัยนุราชให้น้อยลงโดยให้คนดูหรือคนอ่านเห็นว่า ที่ทรงหลงผิดไปนั้นเป็นเพราะถูกมนต์

มเหสีทิพมาลี มีพระนิลยเหมือนหญิงสามัญทั่วไป พอรู้ว่าพระสวามีทรงพาหญิงแก่จากปามาอยู่ด้วยถึงชั้นลุ่มหลงไม่เสด็จออกเสนาที่ทรงอยากเห็น ตอนแรกจะเสด็จพระดำเนินขึ้นไปดูเองก็ไม่กล้า ทรงใช้ให้โอรสธิดาเสด็จไปก่อน ตอนหลังทรงทนไม่ได้เสด็จขึ้นไปดูเองให้พบกับพระเนตร พอทรงเห็นก็พิโรธถึงกับตอปากต่อคำทะเลาะทู่มเถียงทุบถองตบตีกันอย่างเอาเป็นเอาตาย ทั้งนี้เพราะ

"อันโคกอื่นหมิ่นแสนในแดนโลก

มันไม่โคกลีงซึ่งเหมือนหึงผัว

ถึงเสียทองของรักสักเท่าตัว

ค่อยยังชั่วไม่เสียตายเท่าชายเขื่อน"

(พระอภัยมณี ๒๕๐๙ : ๗๙๕)

สุดท้ายต้องถูกควักพระเนตรเจ็บปวดทุกข์ทรมาน นับเป็นเคราะห์กรรมธรรมดาของหญิงทุกคนที่มีสามีหลงเมียใหม่จะได้ทุกข์เช่นนี้เสมอ เพียงแต่จะรับเคราะห์กรรมมากน้อยแตกต่างกันไปเท่านั้น อีกทั้งแสดงให้เห็นธรรมชาติของผู้ชายทั่วไปที่พอนาน ๆ เข้ามักจะมองเห็นเมียที่ร่วมหอหลงรักกันมาแต่ต้นเป็น "น้ำพริกถ้วยเก่า" หรือ "เก่า ๆ เป็นสนิม ใหม่กว่าหน้าตาจุ่มจิม" เสมอ ดังนั้นมิโยทิมเหสีทิพมาลีจะทรงอ้อนวอนให้เห็นพระทัยว่า

ไอ้พระผ่านเกล้าเจ้าประคุณ
แต่รุ่นราวสาวหนุ่มคุ่มชรา
มาเกิดเชิญเป็นเคราะห์เพราะวิวาท
เพราะเบาจิตผิดพลั้งครั้งนี้
ถ้าแม่นควักจักษุปะทุบอด
จงโปรดไว้ให้มีชีวัน
พระองค์จึ่งคิดถึงเมียมั่ง
พระชบะยอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงมา
ถึงมิเลี้ยงเคียงองค์พระทรงเดช
สะอื้นอ้อนวอนว่าพระสามี

เคยฟังบุญอุ้นเกศเกศา
ไม่ข้องขัดอชฌาพระสามี
ให้ขุนเคืองเบื่องบาทบทศรี
พระภูมิจงโปรดยกโทษทัณฑ์
เหมือนม้วยมอดชีวาอาสัญ
อยู่เลี้ยงเจ้าอนันต์กับบรรณา
มาไกลทั้งบิดรungskวศา
ไม่นิราศคลาดคลาฝ่าธุลี
ไซ้เช่นเป็นวิเสทโรงสี
โคกก็อดบาทไม่คลาดคลา

[หน้า ๒๖]

แต่ทำวอภัยนราจะทรงคำนี้ก็นัยถึงความเก่าครั้งก่อน ๆ ก็หาไม่

กลับเคืองขัดตรัสว่าพามาไย

เอาตัวไปควักตาเสียอย่าฟัง

[หน้า ๒๘]

มเหสีทิพมาลัยยังทรงมีความรู้สึกเหมือนแม่ทั่ว ๆ ไปที่เฝ้ารักและเป็นห่วงลูกไม่เสื่อมคลาย เมื่อรู้พระองค์ว่าจะถูกควักพระเนตรแน่นอนก็ทรงเฝ้าคร่ำครวญถึงโอรสธิดาด้วยความรักและห่วงใย พร้อมทั้งตรัสออกปากฝากฝังโอรสธิดาไว้กับผู้ที่ยังที่พระนางทรงไว้พระทัยดังนี้

ไอ้ลูกแก้วแววตาของแม่เอ๋ย
อยู่กับเจ้าเข้าเย็นได้เห็นกัน
ทั้งสององค์จงจำคำสั่ง
แม่นับพันตีโดยต้องโพยภัย
แม่นเลี้ยงดูอยู่ดีทั้งพี่น้อง
ฝ่ายน้องรักภักดีฝ่ายพี่ยา
แม่นี้ชีวิตไม่รอดแล้ว
จะเกิดไหนให้สองพี่น้องนั้น
แล้วฝากฝังทั้งปวงข้าหลวงใหญ่
สงสารลูกผูกใจอาลัยวอน

แม่เคยเลี้ยงจนอมจอมขวัญ
ครั้งนี้ชีวันจะบรรลีย์
คอยระวังกายาอชฌาสัย
พากันไปฟังพระอัยกา
จงปกป้องครององค์ไว้วงศ์
พออย่าด่าตีน้องจงครองกัน
จะคลาดแคล้วแก้วตาม้วยอาสัญ
ได้กำเนิดเกิดกรรมของมารดร
แม่นั่นไอ้ผิดพลั้งช่วยสั่งสอน
สะอื้นอ้อนโศกาอาลัย

[หน้า ๒๓]

ส่วนนางศรีสาหง ในละครเรื่องนี้ต้องถือว่าเป็นตัวเอกทีเดียว ตามท้องเรื่องบอกให้คนอ่านหรือคนดูรู้ว่าที่แท้คือเทพารักษ์เข้าสิงร่างนางหลังจากที่หักคอนางตายแล้ว โดยตั้งใจว่าจะไปแก้แค้นท้าวอภัยนุราชให้หน้าใจที่กล้าสั่งเผาศาลที่ตนสิงสถิตอยู่จนจะทำให้เสียลูก เสียเมีย เสียเมือง ให้เสียหมดทุกอย่างถึงขั้นวินาศทีเดียว อันเป็นลักษณะนิสัยของความพยาบาท ครั้นพอพบท้าวอภัยนุราชเข้าจริงและได้ร่วมรักกันแล้ว จิตใจที่อาฆาตมาดร้ายนั้นกลับเปลี่ยนไป

ด้วยวิสัยในประเทศทุกเขตแคว้น

ถึงโกรธแค้นความรักร่วมหักหาย

(พระอภัยมณี ๒๕๐๙ : ๖๗๑)

ดังนั้นเทพารักษ์(นางศรีสาหง) จึงเพียงทำให้ท้าวอภัยนุราชเสียแค่เมียเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่น่าจะชำระแค้นท้าวอภัยนุราชให้สาสมเช่นที่ตั้งใจไว้แต่แรก กลับแสดงอาการเพียง

แอบชะอ้อนวอนว่าสามีภักดี

น้องซื่อตรงจงรักพระจักรี [หน้า ๑๑]

เหมือนเกือกทองรองบาทมาดหมาย

ไม่ม้วยมอดวอดวายไม่หน่ายหนี

มั่นขัดเคืองเบื่องหน้าจงปราณี

อย่าฆ่าตีชวินให้บรรลีย์

ซึ่งทรงเดชเมตตาเอามาเลี้ยง

พระคุณเพียงแผ่นฟ้าจะหาไหน

ซึ่งสัญญาว่าขนประการใด

จงโปรดให้ตลอดอย่าทอดทิ้ง [หน้า ๑๒]

ในที่สุดก็รักท้าวอภัยนุราชจริง ๆ และอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

เพลง ฉาก และการแต่งกายในอภัยนุราช

สุนทรภู่ได้กำหนดเพลงทั้ง *เพลงร้อง* และ *เพลงหน้าพาทย์* ไว้อย่างเหมาะสม สามารถนำไปใช้แสดงได้จริง เพลงร้อง ได้แก่ ร่าย ชมดง ยานี พัดชา ชมโฉม โอโลม เพลงหน้าพาทย์ ได้แก่ เสมอ กราวนอก เชิดจิ่ง เช่นเหล้า ฉุยฉาย โอด เตียว และโลมปีพาทย์ เป็นต้น

ส่วน ฉาก ที่เป็นธรรมชาติ เป็นสถานที่ หรือเป็นการกำหนดเวลาก็ดี สุนทรภู่ใช้วิธีบรรยายหรือพรรณนารายละเอียดให้ปรากฏอยู่ในบทที่ใช้แสดงหรือปณอญในเนื้อเรื่อง ผู้ชมจะเกิดจินตนาการไปตามเนื้อเรื่องได้เองโดยไม่ต้องอาศัยอุปกรณ์อื่นประกอบ เป็นต้นว่า

เดินทางหว่างเขาเงาร่ม

เพลินชมเชิงผาพฤษยาไสว

บ้างผลิดอกออกแทรกแดดใบ

ลูกมะโพงมะเฟืองเหลืองระย้า

จำปาตะขุนกรุ่นหอม	มะปรางปริงกิ่งค้อมริมจอมผา	
ร้อยลั่นอินจันทร์พรรณพวา	ฝูงนกกาจิกเจาะเกาะกิน	
บนเขาสูงฝูงหงส์บุหร่งร้อง	เยียมหุบห้องปล่องเปลวเหวหิน	
ชมเพลินเดินรอบขอบศิรินทร์	มีไกรกลินธูปูปรุปราย	
ริมลำธารศาลเจ้าเก่าแก่	กษัตริย์แต่ก่อนปางสร้างถวายเป็น	
เสาศิลาผากรูผุทลาย	ตันรังรายรื่นรมพนมไพร	[หน้า ๒]
ฯลฯ		
จึงหยุดช้างที่นั่งสั่งเสนา	ปลูกประทับพลับพลาอาศัย	[หน้า ๒]
ฯลฯ		
จนรอนรอนอ่อนแสงสุริยง	ขับม้าทรงตรงมาพลับพลาชัย	[หน้า ๓]
ฯลฯ		
พอรุ่งแจ้งแสงทองถึงกองทัพบ	เข้าหยุดยั้งยังอยู่ริมภูผา	[หน้า ๕]
ฯลฯ		
ครั้นถึงจึงค่อยมองเมียง	อยู่เพียงม่านทองสองไซ	[หน้า ๑๓]
ฯลฯ		
ออกท่องพระโรงรูจี	พระนั่งที่แท่นทองผ่องใส	[หน้า ๑๔]

สำหรับ **การแต่งกาย** ในอภัยนุราชไม่บอกรายละเอียดแต่อย่างใด เช่น

แล้วทรงเครื่องประดับสรรพเสร็จ	มงกุฎเก็จเพชรพรายหลายสี	[หน้า ๒]
ฯลฯ		
แล้วเข้าที่สระสรงทรงเครื่อง	รุ่งเรืองระยับบัวเวหา	[หน้า ๑๔]
ฯลฯ		
จึงจัดแจงแต่งองค์ทรงเครื่อง	รุ่งเรืองจรัสศรีศรี	[หน้า ๑๕]

จะสังเกตเห็นได้ชัดเจนว่า มีเฉพาะตัวละครที่เป็นกษัตริย์และนางสูงศักดิ์เท่านั้นที่มีการอาบน้ำแต่งตัว แต่ละครตัวอื่นไม่มีการกล่าวถึง

คุณค่าของเรื่องอภัยนุราช

ตามที่ได้ศึกษาบทละครนอกเรื่องอภัยนุราชมาอย่างละเอียดพอสมควร พบว่าบทละครเรื่องนี้มีคุณค่าให้ประโยชน์แก่ผู้อ่านหลายประการ ดังนี้

๑. ได้รับรสไพเราะจากบทประพันธ์ร้อยกรองที่เกี่ยวกับการพรรณนาชมธรรมชาติ พรรณนาความรัก ความงามของตัวละคร หรือการวิงวอนขอร้อง ตลอดจนการเล่นคำและการใช้สำนวนโวหารหลากหลาย ทำให้ได้เห็นค่านิยมการใช้สำนวนไทยของคนสมัยก่อนที่รู้จักปรุงคำขึ้นใช้อย่างคมคาย สละสลวย มีชั้นเชิงชวนให้น่าฟัง

๒. ได้รับสรวรรณคดีครบถ้วนทุกรส ทั้งรสโกรธ ขบขัน รัก กล้าหาญ สงบ อัจฉรย์ เกลียด เศร้า และกลัว ดังต่อไปนี้

รสโกรธ	ฟังทูล จึงตรัสว่าปาดงพงไพร เพราะอารักษ์หักแก้งกูแผลงศร ไม่ยำเียงเกรงกูดูเบา	นเรศรู้เรื่องขัดอัธมาสัย ก็อยู่ในเขตแคว้นแดนเรา ไม่แน่นอนเหมือนหมาอายุเขา เอาไฟเผาศาลให้ไหม้หมดโครง [หน้า ๔]
รสขบขัน	เห็นนารีผีสิงพริ้งเพริศ ฯลฯ	โฉมเจดิลิตอย่างนางสวรรค์ [หน้า ๖]
รสกล้าหาญ	บัดนั้น ประกาศก้องร้องสั่งคนทั้งนั้น ฯลฯ	ราชครูผู้ใหญ่มิได้พริ้น เรากตัญญูจึงโทษถึงตาย [หน้า ๙]
รสสงบ	พอลาถคำร่ำสั่งนั่งนิ่ง เพื่อนขุนนางต่างคนขอสมา	ไม่ไหวติงตั้งอารมณ์ก้มหน้า กลืนน้ำตาไม่ได้ทั้งไพร่นาย [หน้า ๙]
รสอัจฉรย์	พลางกอดเกี่ยวเกลียวกลมภิรมย์รส รำพื่อนอ่อนโยนดีโทนรับ ความอยากเหล้าเผ้าดื่มไม่ลืมตา	เหมือนแม่ผดเจ้าเข้ามาสุรา เยื้องขยับโยกย้ายซ้ายขวา จนผีออกกลอกหน้าไหว้อารักษ์ [หน้า ๙]
รสรัก	สุดสวาสดี โฉมเฉลาชาวสวรรค์ชั้นฟ้า	แสนฉลาดน่ารักหนักหนา จะเป็นข้าอย่าคิดบิดเบือน

ถึงทั้งเจ้าเฒ่าแก่แพ้วม
อย่าห่างเหิรวนชวนเชื่อน

ฯลฯ

สาวพรหมจารีไม่มีเหมือน
จงเป็นเพื่อนรักพี่ร่วมทีน [หน้า ๑๑]

รสถกเถียด

ครั้นถึงจึงเผยม่านบัง
ดัดจริตกรีดมือกระพือพัด

ฯลฯ

เห็นนางนั่งบนแท่นท้าวแสนหยัด
แป้งผัดหน้าขาวเหมือนจาวตาล [หน้า ๑๕]

เห็นท่วงทีโอ้เฒ่าเจ้าเล่ห์
น้อยหรือนั่งตั่งปึงทำจึงตา

ทำเสน่ห์ยาแฝดแพศยา
ไม่พุดจาจงทองจะลงทัก [หน้า ๑๕]

รสถเฝ้า

โอ้แม่เจ้าประคุณของลูกเอ๋ย
แม่นพระชนนีสิ้นชีวา
พระบิดรงค์หลงเมียเสียแล้วจะ
จะอดอยากยากเย็นจะเห็นใคร

พระองค์เคยกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงรักษา
ลูกยาจะอยู่กับผู้ใด
จะเหมือนพระชนนีลูกที่ไหน
ลูกเปลี่ยวใจไม่อยู่จะสู่ตาย [หน้า ๒๔]

รสถลัว

บัดนั้น
ขรวันายนั้นพร่นตัวกลัวย

หลวงแม่เจ้าเถ่าแก่เข้าแก้ไข
เชิญพานใส่แก้วตารับมาพลัน [หน้า ๒๙]

๓. ได้รับความรู้เกี่ยวกับศัพท์บางคำที่ปัจจุบันใช้เพี้ยนไป ทั้งได้ศัพท์ที่เป็นเอกลักษณ์ก็เป็นจำนวนมาก
จะได้นำไปใช้ในการแต่งคำประพันธ์ร้อยกรองได้โดยไม่ถือว่าผิดเพราะเคยมีตัวอย่างการใช้คำต่าง ๆ เหล่านี้มาแล้ว

๔. ได้ทราบสภาพความเป็นอยู่ของคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่า ทั้งสาวชาววังและสาวชาวบ้านต่าง
นิยมการเล่นเพื่อน ส่วนหนุ่มชาววังและหนุ่มชาวบ้านพอใจการเล่นสวาท มีประเพณีการกินหมาก ดังจะเห็นได้
จากตอนที่ท้าวอภัยนุราชไปพานางศรีสาหมมายังพลับพลาแล้ว **"พระนั่งเตียงเคียงนางพลางพุดจา ประทานพาน
สถาให้นารี"** มีการร้องเพลงพื้นบ้าน อาทิ บ้างร้อง**เพลงพาดควายไก่อป่า*** ทั้งยังแสดงให้เห็นถึงสภาพวัฒนธรรม
ของคนไทยสมัยนั้นที่ยังมีความเชื่อถือในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประเภทผีสงเทวดาอยู่เป็นอันมาก เป็นต้นว่า เชื่อว่าเมื่อ
เข้าป่าจะต้องเซ่นวักบวงสรวงเทวดาซึ่งเป็นเจ้าป่าเจ้าเขาเสียก่อนดังนี้

* ไก่อป่าเป็นเพลงชาวบ้าน เชื่อว่าจะมีทางสุพรรณ ร้องคู่กับเพลงพาดควาย (เปลื้อง ณ นคร ก, จดหมาย) ส่วนเพลงพาด
ควาย ปัจจุบันมีร้องที่จังหวัดสุพรรณบุรีและอ่างทอง (มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๒๕ : ๑๘) แต่มีร้องกันไม่บ่อยนัก ในไม่ช้าเพลงพาดควาย
น่าจะเหลือแต่ชื่อ เพราะไม่ค่อยมีใครร้องเล่นแล้ว (เอนก นาวิกมูล ๒๕๒๓ : ๒๕๖)

แต่อย่าปู่ผู้เฒ่าเล่าว่า
แต่ก่อนท้าวเจ้าเมืองเรืองยศ
ครั้งนี้มิได้เซ่นวัก
พระองค์จึงบวงสรวงท้าว

เทพารักษ์ศักดิ์ดาปรากฏ
มาประณตนับถือลือชา
อารักษ์มิให้สัตว์ในป่า
ซึ่งสิ่งสูญพาพนาลัย

[หน้า ๓]

ตลอดจนเชื่อว่า เมื่อพ่นน้ำมันต์จะช่วยกำจัดผีร้ายที่สิงอยู่ในร่างคนให้ออกไปได้

จะขอทำน้ำมันต์พ่นมารยา

ให้ผีป่าไปจากซากสตรี

[หน้า ๘]

เชื่อว่า เมื่อคนถูกผีเข้าจะทำให้มีใบหน้าคล้ำดำหมอง

ลืมหวยเลยลืมหสร่งน้ำ

พระพักตร์คล้ำดำหมองเพราะต้องผี [หน้า ๑๒]

ชื่อเรื่อง "เจ้าขาสุพรรณ" จนถึงกับนำสำนวนนี้มาใช้พูดจาโต้ตอบกัน

* มีปรากฏในนิทานโบราณคดีเรื่อง "ห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ" กล่าวถึงคติโบราณที่ถือกันมาแต่ก่อนว่า ห้ามมิให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ เพราะเจ้าขาสุพรรณคือเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณฯ ไม่ชอบเจ้า เจ้านายใดไปสุพรรณกลับมาจะเป็นบ้าเนื่องจากถูกเจ้ากระทำ จึงไม่มีเจ้านายใดเสด็จไปสุพรรณเลย จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๕ เพิ่งจะมีเจ้าเสด็จไปสุพรรณเป็นองค์แรกคือ สมเด็จพระยาตากสินฯ ต่อมาเมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองสุพรรณครั้งแรก และตั้งแต่นั้นมาก็ไม่มีผู้ใดพูดถึงคติที่ห้ามเจ้ามิให้เสด็จไปเมืองสุพรรณอีก (สมเด็จพระเจ้าบรมเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕๑๔ : ๓๕-๔๘)

สุนทรภู่ให้เทพารักษ์ในรำนางศรีสาหงตอบว่าตนเป็น "เจ้าขาสุพรรณ" คงเพราะเห็นความเหมาะสมว่าเป็นเทพารักษ์เหมือนกัน ทั้งยังเป็นเรื่องร่วมสมัยที่คนคุ้นเคยเรื่องกันดีอีกด้วย นอกจากนี้สุนทรภู่ยังเคยพูดถึงคนสุพรรณไว้ในโคลงนิราศสุพรรณ (๒๕๒๗ : ๑๑๒) ดังนี้

บุราณท่านว่าน้ำ
ป่าต้นคนสุพรรณ

ลำคั้น
ผ่องแผ้ว

ซึ่งสมัยก่อนมีสำนวนว่า "ช้างป่าต้น คนสุพรรณ" ช้างป่าต้นนั้นตัวใหญ่ กำลังมาก ส่วนคนสุพรรณนั้น เก่งกล้า มีคาถาอาคม ปกครองยาก นอกจากนี้ยังเคยได้ยินสำนวน "คนโก่งเมืองเพชร คนเด็ดเมืองสุพรรณ" ซึ่งคงมีที่มาจากนิทานโบราณคดีเรื่องที่ว่ากล่าวถึงขาสุพรรณยอมแพ้พวกเมืองเพชรที่ว่า "เมืองสุพรรณมีต้นตาลน้อยกว่าเมืองเพชรหนึ่งต้น"

เชื่อว่า ถ้าเกิดการเจ็บไข้ได้ป่วยจะรักษาให้หายได้โดยมีเทวดามอบให้ อย่างที่เคยพูดกันว่า ยาผีบอก หรือยา
เทวดาบอก

บัดนั้น
ทำมารยาว่ากล่าวกับท้าวไท
เขابอกว่าถ้าพระองค์จ้กรัก
เอามาสำนัณต์ำขำนี้

นางศรีสาหงเห็นหลงไหล
เพื่อนที่ไกรลาสมาเมื่อราตรี
ให้ตัวกเนตรพระมเหสี
จะเห็นดีเหมือนดังแต่หลังมา [หน้า ๒๒]

เชื่อว่า เวทมนตร์สามารถดลใจให้คนคลั่งคลือหลงได้

พลางเคียงเข้าเป่ามนต์ให้คลั่งใจ

พระกลับคลั่งสั่งให้ตัวกนัณต์ำ [หน้า ๒๓]

๗๔

เรียกตำรวจเหวี่ยงพากลับมานี้

ครั้นอีผีเป่าองค์ลุ่มหลงไหล [หน้า ๒๔]

รวมทั้งเชื่อว่า มีการเสกที่สามารถทำให้คนเห็นเป็นเช่นที่ตนต้องการได้

บัดนั้น
ทำเสกสำนัณต์ำฤทธารักษ์

นางสาหงทรงผิยณดินัก
ให้ท้าวเห็นเป็นจักษุสินดี [หน้า ๒๕]

๕. ได้เห็นเจตคติบางอย่างที่สุนทรภู่เคยมีต่อชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป จากงานประพันธ์ชิ้นแรกเรื่อง
นิราศเมืองแกลง (พ.ณ ประมวลมารค ๒๕๑๙ : ๔๔) แสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่รู้สึกรังเกียจชาวบ้านนอกที่พูดจา
ไม่ไพเราะ ทำให้ไม่อยากฟัง เช่น มีการใช้คำ เอ็ง กู เป็นต้น ดังความว่า

บรรดาเหล่าชาวบ้านประมาณมาก
พูดถึงที่ติบอยชโมยควาย
ถามราคาพร้าขวานจะวานซื้อ
ที่กะขาคำหวานนานนานมี

ต่างมาฝากรักใครเหมือนใจหมาย
กล่าวขวัญนายเบียดเบียนแล้วเมียนดี
ล้วนอออื่อเองภูกะหนุกะหนี
เป็นว่าจี้คร้านฟังแต่ชังตาย

สาเหตุที่สุนทรภู่รังเกียจความเป็นอยู่แบบชาวบ้านทั้ง ๆ ที่ตนก็เป็นสามัญชน ทั้งนี้คงเนื่องมาจากความเคยชินที่เคยอยู่ในวังมาแต่เล็กแต่น้อย ภายหลังเมื่อสุนทรภู่มิโอกาสท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ มากมาย ได้มีประสบการณ์ร่วมกับชาวบ้านมากขึ้นจึงทำให้สุนทรภู่มองเห็นชีวิตกว้างขวางขึ้น ดังนั้นจึงไม่แปลกที่สุนทรภูจะสามารถใช้คำ **กู มึง เอง** ในบทละครของท่านได้

๖. ได้เห็นความคิดสร้างสรรค์ของสุนทรภู่ว่ากล้าแสดงออกเกี่ยวกับปัญหาค่านิยมของสังคมที่วาทะระหว่างอำนาจกษัตริย์กับอำนาจไสยศาสตร์ อำนาจใดจะมีความสำคัญต่อสังคมมากกว่ากัน ดังเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า สมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น คนทั่วไปมีความผูกพันอยู่กับอำนาจของกษัตริย์ในด้านการปกครองและอำนาจไสยศาสตร์ในด้านอิทธิพลความเชื่อต่าง ๆ เป็นต้นว่า

ครั้งนี้มีได้เซ่นวัก

อารักษ์ไม่ให้สัตว์ป่า

พระองค์จึงบวงสรวงเทวดา

ซึ่งสิ่งสูงภูผาพนาลัย [หน้า ๓]

ฟังทูล

นเรศวรเคืองขัดอัชฌาสัย

จึงตรัสว่าปาดงพงไฟ

ก็อยู่ในเขตแคว้นแดนเรา

เพราะอารักษ์หักแกลังกุแผลงศร

ไม่แน่นอนเหมือนหมอยายเขา

ไม่ยำเียงเกรงกูดูเบา

เอาไฟเผาศาลให้ไหม้หมดโคจร [หน้า ๔]

ถึงแม้สุนทรภู่ว่าคิดอย่างไรก็ตาม ในที่สุดก็ต้องยอมรับว่า อำนาจกษัตริย์เหนือกว่าอำนาจไสยศาสตร์ เพราะกษัตริย์สามารถตรัสสั่งมาผู้พูดความจริงที่ขัดพระราชประสงค์ได้ เป็นอำนาจที่มีผลกระทบต่อข้าราชการไพร่และราษฎรโดยตรง ในขณะที่อำนาจไสยศาสตร์มีสาเหตุด้านนั้นต้องอาศัยสิ่งสุ่มกับสิ่งอื่น แม้จะมีผลพลอยทำให้คนที่เกี่ยวข้องต้องเดือดร้อนได้ก็ตาม (รัตนา โดสกุล ๒๕๒๑ : ๖๔-๖๕) เช่น ถูกควักตา เป็นต้น

๗. ได้เห็นสุนทรภู่อ้างอิงมโนคติประเภทบทละครเป็นเครื่องมือระบายอารมณ์ของท่าน ถ้าเชื่อว่าสุนทรภู่อ้างอิงแม่ศรีสาครจริงตามที่กล่าวไว้ใน **นิราศพระปฐม** (๒๕๒๔ : ๑) ฝ่ายแม่ศรีสาครจะสนใจก็หาไม่กลับไปชื่นชมแม่ศรีสาคร จนแม่ศรีสาครซึ่งมีอาชีพเป็นหญิงคนทรงไม่ว่าใครจะมาเชิญเจ้าให้ประทับร่างเชิญเท่าใด ๆ เจ้าก็ไม่ลงประทับสักที เพราะขึ้นเจ้าลงประทับทรงแม่ศรีสาครก็จะพลอยหมดโอกาส "เล่นเพื่อน" ด้วยกันทั้งคู่ เรื่องนี้คงทำให้สุนทรภู่อกร้อเลาพาลสาปแช่งอยากให้แม่ศรีสาครถูกเทพารักษ์หักคอตายไปให้พ้น ๆ เสีย เมื่อว่าแม่ศรีสาครจะได้หันมาสนใจท่านบ้าง มูลเหตุนี้อาจจะเป็นแรงบันดาลใจให้สุนทรภู่อ้างอิงบทละครเรื่องนี้ขึ้นก็ได้

๘. ให้สามารถนำบทละครเรื่องนี้ไปแสดงละครได้เลย เพราะสุนทรภู่อ้างอิงแต่งเพื่อนำออกแสดงอยู่แล้ว เป็นบทละครนอกที่ถูกต้องตามลักษณะ นอกจากจะมีเค้าโครงเรื่องที่นำเสนอแล้ว สุนทรภู่อังหาวิธีที่จะตรึงใจผู้ชมเมื่อแสดงถึงจุดจบของเรื่องที่จะต้องให้จบจริง ๆ แบบมีความสุขอีกด้วย

ผู้ชมเมื่อแสดงถึงจุดจบของเรื่องที่จะต้องให้จบจริง ๆ แบบมีความสุขอีกด้วย

ตามที่มีบุคคลเป็นจำนวนมากคิดว่า สุนทรภู่แต่งบทละครเรื่องนี้ไม่จบ ควรจะได้แต่งต่อไปอีกให้เห็นดำเนินดำเนินกันไปทีเดียวว่าเทพารักษ์จะต้องแก้แค้นท้าวอภัยนุราชให้วินาศดังที่ได้ตั้งใจไว้แต่แรก นอกจากจะทำให้เสียลูกเสียเมีย และเสียเมืองแล้ว ต้องทำให้ท้าวอภัยนุราชถึงตายด้วย ซึ่งถ้าแต่งให้ลงเอยเช่นนี้ ก็จะเหลือแต่เทพารักษ์ (นางศรีสาท) เพียงลำพังซึ่งต้องอยู่อย่างเดียวดายไร้ความสุข ทางการละครไทยถือว่า จบเรื่องแบบนี้ไม่ได้ เป็นการผิดแบบแผนการแต่งบทละครนอก ดังนั้นสุนทรภู่จึงจบเรื่องด้วยการให้คนดูรู้สึกสนุกสนานพอใจที่ท้าวอภัยนุราชและนางศรีสาทครองรักกันอย่างมีความสุข ซึ่งนับว่าเป็นความเหมาะสมทุกประการแล้ว ทั้งนี้เพราะตอนหลังเทพารักษ์(นางศรีสาท)คงรักท้าวอภัยนุราชจริง ความแค้นที่ฝังใจก็ย่อมคลายลงไปเป็นธรรมดา

๙. ได้รับความรู้เกี่ยวกับธรรมเนียมนิยมในการแต่งบทละครนอกอย่างเคร่งครัดและทำให้ได้หลักฐานสำคัญด้านศิลปะการแต่งบทละครนอกสมัยรัตนโกสินทร์ไว้เป็นแบบแผน นอกเหนือจากแบบหลวง ซึ่งมีเพียงบทละครนอกพระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ เท่านั้น จึงควรแก่การรักษาไว้ไม่ให้สูญหาย และควรช่วยกันเผยแพร่ต่อไป

๑๐. ได้คติชีวิต แม้ละครจะเป็นเรื่องสมมุติแต่ก็เป็นเรื่องที่มีความสมจริงอยู่มาก ตามหลักจิตวิทยาคนจึงชอบดู ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (๒๕๑๒ : ๔๔) ทรงแปลกวีนิพนธ์ของ ฮะกิม โอมาร์ คัยยาม ไว้ว่า "ดูหนัง, ดูละคร แล้วย้อน, ดูตัว" เพราะบางครั้งชีวิตของตัวละครมีความทุกข์ยากโศกเศร้ามากกว่าชีวิตของคนดู จะทำให้คนดูรู้สึกผ่อนคลายเป็นทอดๆ มีกำลังใจที่จะต่อสู้ชีวิตต่อไป นอกจากนี้คนดูยังอาจอาศัยประสบการณ์ที่ได้จากการดูละครมาใช้เป็นแนวทางในการแก้ปัญหาชีวิตของตนด้วย หรืออย่างน้อยอาจได้แนวทางการดำเนินชีวิตที่เหมาะสมที่พึงนำไปใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้

ย่อมประจักษ์แล้วว่าบทละครเรื่องอภัยนุราชซึ่งเป็นบทละครสั้น ๆ มีความยาวเพียง ๕๐๐ คำกลอนสามารถอ่านให้จบได้ภายในเวลาไม่นานนัก มีสิ่งที่ทรงคุณค่าน่าสนใจอยู่มากมาย นอกจากจะให้ความเพลิดเพลินสนุกสนานแล้ว ยังให้ความรู้เกี่ยวกับสภาพสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์หลายประการที่ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบัน เช่น เรื่องความเชื่อเมื่อไปแปลกถิ่นต้องไหว้เจ้าที่เจ้าทาง หรือการใช้ถ้อยคำสำนวนภาษาต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งได้ศึกษารูปแบบการแต่งบทละครนอกที่เป็นศิลปวัฒนธรรมประจำชาติอีกด้วย อนึ่ง ถ้าผู้ใดมีโอกาสชมการแสดงละครนอกเรื่องอภัยนุราชย่อมเชื่อได้ว่า จะได้รับความประทับใจทั้งเชิงคีตศิลป์ นาฏศิลป์ และดุริยางคศิลป์ เพราะคนดูจะได้พบกับสุนทรียลักษณ์หลายชนิดพร้อมกัน เป็นต้นว่า ได้ฟังบทกวีที่ไพเราะ ฟังเพลงร้องชั้นดี ฟังดนตรีที่ชวนเพลิน ดูการรำและการแสดงบทบาทของตัวละครที่สัมพันธ์กันอย่างน่าพิงพอใจภายในเวลาไม่นานนัก

บรรณานุกรม

หนังสือ

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เงาะป่า**. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๑.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **นิทานโบราณคดี**. พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.
- นราธิประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **รู้ไยตายของสะกิม โอมาร์ คัยยาม**. พระนคร : โรงพิมพ์
สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงจรจิตรราชวังสัน
ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส จังหวัดพระนคร ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒)
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, หม่อมหลวง. **นาฏศิลป์และดนตรีไทย**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒.
- ประจักษ์ ประภาพิตยาร. **เบื้องหลังการแต่งพระอภัยมณี**. พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๓.
- พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. พระนคร : สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ,
๒๕๐๙.
- รัตนา โตสกุล. "สุนทรภู่ในทัศนะของคนรุ่นใหม่." ใน **สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทยในพระบรม
ราชูปถัมภ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๑.
- ศิลปากร, กรม. **บทละครเรื่องอภัยนุราชของสุนทรภู่**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์, ๒๕๒๘.
- _____. **ปัญญาสาตกฉบับหอสมุดแห่งชาติภาคหนึ่ง**. ๒ เล่ม. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, ๒๔๙๙.
- _____. **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**. กรุงเทพมหานคร : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ๒๕๒๑.
- _____. **สถาปนาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. พระนคร : ศิลปบรรณาการ,
๒๕๑๓.
- _____. **มหาวิทยาลัย. นิทรรศการชีวิตไทยในภูมิภาคตะวันตก**. ม.ป.ท., ๒๕๒๕.
- สมถวิล วิเศษสมบัติ. **วรรณคดีการละคร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรบัณฑิต, ๒๕๒๕.
- สมบัติ จันทรวงศ์. **รักเมืองไทย**. กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๙.
- สุนทรภู่(นางแฝง). **โคลงนิราศสุพรรณ ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดเกษมการพิมพ์,
๒๕๒๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรีอำนาจ โสมนัส ณ ฌาปนสถานกองทัพก
วัดโสมนัสวิหาร ๑๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗)
- เอนก นาวิกมูล. **เพลงนอกศตวรรษ**. กรุงเทพมหานคร : เพชรบุรีการพิมพ์, ๒๕๒๓.

เอกสารพิเศษ

เปลื้อง ณ นคร. ก จดหมาย, ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๒๙.

_____ . ข จดหมาย, ๒๙ สิงหาคม ๒๕๒๙.

_____ . ค จดหมาย, ๘ กันยายน ๒๕๒๙.

คำบรรยาย

มนตรี ตราโมท. คำบรรยายวิชาการละครไทย, คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๑.

วิพุธ โสภวงศ์. เอกสารประกอบการพิจารณาสำนวน "ใส่บท" ในบทละครเรื่องอภัยนุราช ของสุนทรภู่, สัมมนาทางวิชาการ "คติชนวิทยาในวรรณกรรมสุนทรภู่" ณ ห้อง ๒๒๒ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๐ กันยายน ๒๕๒๙.

ลีลากระทุ่ม

๐ ฉันเป็นละครหล่อนจรรู้

ใครได้ดูจับใจไม่เลือกหน้า

เพราะแสดงท่วงทีกิริยา

ได้ทุกท่าสั่นสรรพให้จับใจ

ทั้งถ้อยคำขำคมให้สมเรื่อง

ทั้งแต่งเครื่องหลาก ๆ มากอย่างได้

และแต่งหน้าต่าง ๆ ทุกอย่างไป

เลือกเล่นตามพอใจได้ทุกทาง ฯ

หนามยอกเอาหนามบ่ง

บทร้อง : สปีลมันน์